

SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA NATO VE YENİ STRATEJİSİ

Doç. Dr. Ülkü Demirtürk DEMİRDÖĞEN

Soğuk Savaş'ın son bulması güvenlik kavramının tanımının çok daha geniş bir çerçevede siyasal, ekonomik, sosyal ve insani etkenleri kapsayan bir biçimde yapılmasını gerekli kılmaktadır. Günümüzde toplumların güvenliğini, barışı tehdit eden koşullar Soğuk Savaş döneminin doğrudan askeri tehditlerinden farklıdır. Örneğin Soğuk Savaş boyunca Orta ve Doğu Avrupa'da bastırılmış ve dondurulmuş olarak denetim altına alınmış birçok gerilim günümüzde etnik, dinsel ve milliyetçi çatışmalar olarak karşımıza çıkmış ve Avrupa'nın tümünün güvenliğini tehdit eden boyutlara ulaşmıştır. Bu ülkelerde olduğu gibi eski Sovyetler Birliği'nden ayrılan ülkelerde de henüz demokrasi tüm kural ve kurumlarıyla yerleşmiş olmaktan çok uzaktır. Siyasal, ekonomik, sosyal eksenlerde yaşanan çalkantılar yalnızca bu ülkelerin sınırları dahilinde bir istikrarsızlık ortamı yaratmakla kalmayıp uzantı ve yansımalarıyla birçok ülkeyi etki çemberine çekebilmektedir. Bu çalkantıların yatay bir yayılma göstererek komşu ülkeleri de kapsamaya uzak bir olasılık gibi gözükmemektedir⁽¹⁾. Konvansiyonel silâhların ve kitle imha silâhlarının azımsanmayacak sayılardaki varlıkla-

(*) Makale 1993 yılında yayınlanmak üzere teslim edildiğinden son iki yıllık gelişmeleri kapsamamaktadır.

(1) İç savaş, gıda ve sağlık sistemlerinin çöküşü ve ekonomik çökürlü komşu ülkelere mülteci akını olarak ya da yasa dışı silah ticareti, akraba etnik grupların dayanışma faaliyetleri ve sığınan silahlı gruplar gibi doğrudan etkilede bulunabilir. Bu konuda bkz.: G. B. Helman, S. R. Ratner, "Saving Failed States", *Foreign Policy*, Kış 92-93, No: 89, s. 8.

Londra Zirvesi'nin ertesinde Moskova'ya bir ziyaret yaparak Sovyet liderlerine Londra Bildirisi'nin önerilerini iletmış ve İttifak'ın ortaya çıkan yeni siyasal fırsatlardan yapıcı biçimde yararlanmakta kararlı olduğunu belirtmiştir⁽⁹⁾. Londra Bildirisi ile Orta ve Doğu Avrupa'nın yeni demokratikleşen ülkelerinin Avrupa'nın siyasal yapısının önemli bir bölümünü oluşturdukları; Avrupa'da güvenliğin "bölünemez" bir bütünlük olduğu, NATO İttifakı'nın Avrupa'daki tüm ülkelerle birlikte çalışarak kıtada kalıcı bir barışı yaratmaya kararlı olduğu ve bu yolda önemli bir dönüşümü başlattığı vurgulanıyordu. "Deklarasyon'un açıkladığı görev, bir taraftan NATO'nun hayati Atlantik aşın bağlantısını oluşturan Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri'ni ve diğer taraftan da Sovyetler Birliği'ni gerçek katılımcılar olarak kabul eden, coğrafi ve kültürel bir bütün olarak görülen Avrupa'nın yeniden düzenlenmesi ve organize edilmesi görevidir. Londra Deklarasyonu'nun öngördüğü Avrupa, ortaklığa dayanan bir Avrupa'dır"⁽¹⁰⁾

Londra toplantısı sonrasında İttifak ile Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri arasında gelişen olumlu yakınlaşma, 1990 Kasım ayında Paris'te imzalanan ve tarafların artık birbirlerini dost olarak gördüklerini bildiren Ortak Bildiri ile somutlaşıyordu. 1991 Haziran ayında NATO İttifakı'nın Dışişleri Bakanları Kopenhag'da biraraya geldiklerinde uluslararası güvenliğin artık tek bir kuruluş tarafından sağlanmasının mümkün olmadığı, çoktarafli bir işbirliğine gereksinime olduğu belirtiliyordu. Bu toplantıda uluslararası güvenliğin NATO, AGİK, AT, BAB ve Avrupa Konseyi gibi "İç içe geçmiş grupların oluşturduğu ilişkiler ağı" ile sağlanacağı vurgulanmıştır⁽¹¹⁾ Birbirleriyle sıkı sıkıya işbirliği içinde çalışan, adeta kenetlenmiş örgütler olarak düşünülen bu ilişkiler ağı özünde çok-tarafli bir güvenlik ve işbirliği mekanizması olarak görülmelidir.

2- Roma Barış ve İşbirliği Bildirisi ve NATO'nun Yeni Stratejisi

Londra Toplantısı'ndan onaltı ay sonra NATO üyesi ülkelerin devlet ve hükümet başkanları 7-8 Kasım 1991'de Roma'da toplanarak Londra'da alınan kararlar ışığında bir Barış ve İşbirliği Bildirisi yayınladılar ve NATO'nun Yeni Stratejik Konseptini onayladılar. Roma Bildirisi NATO'nun, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile yeni kurulan işbirliği ve gelişen ortaklık anlayışına ve Avru-

(9) *Ibid.*

(10) H. Wegener, "Değişen İttifak", *NATO Dergisi*, No. 3 (1990), s. 3.

(11) 6-7 Haziran 1991 Kopenhag Toplantısı için bkz. "Belgeler", *NATO Dergisi*, No. 2 (1991), ss. 27-32. İngilizce metinlerde "İç içe geçmiş kurumlar kavramı" "interlocking institutions" olarak geçmektedir.

pa'nın gelecekteki güvenliğinin genel kurumsal çerçevesine bağlı olarak izleyeceği politikaları, yerine getireceği görevleri tanımlamaktadır⁽¹²⁾. Bu Bildiri ile İttifak'ın AGİK'in Avrupa'daki rolünü güçlendirmek konusundaki kararlılığı vurgulanmakta ve bunun gerçekleştirilebilmesi yolundaki somut öneriler dile getirilmektedir. Bundan başka, silâhların kontrolü alanında katedilen ilerleme ve İttifak'ın global güvenlik anlayışına bağlılığı irdelenmektedir. İttifak'ın güvenliğine yönelik klasik tehdit azalırken İttifak belirsizliklerden kaynaklanan yeni risklerle karşılaşabilir; yeni riskler arasında terörizm ve sabotaj ile kitle imha silâhlarının çoğalması sayılmaktadır. Körfez Krizi'nde görüldüğü gibi yeni ve önemli riskler İttifak alanı dışında da ortaya çıkabilir.

Roma Zirvesi'nde onaylanan NATO'nun Yeni Stratejisi kurulduğundan beri kabul edilen üçüncü stratejisi olmaktadır. Bilindiği gibi NATO'nun 1949'da kurulduğunda belirlenen ilk stratejisi "kitlesele mukabele" adını taşıyordu ve Sovyetler Birliği üe müttefiklerinden gelebilecek büyük bir saldırıya karşı ittifakın nükleer silâhları ile karşılık vermesini kabul ediyordu; NATO'nun 1967'den itibaren uygulamaya koyduğu ikinci stratejisi olan "esnek mukabele" stratejisi ise ileriden savunmayı ve düşmana onun seçtiği saldırı yöntemiyle karşılık vermeyi öngörüyordu; bu stratejinin özü "karşılaşan saldırının niteliğine göre tepki gösterilmesi"di⁽¹³⁾. Bu stratejiye göre düşman önce saldırıya kalkışmaktan caydırılacak; bunda başarılı olunamadığı takdirde genel nükleer mukabeleye kadar varan bir tırmanma yoluyla düşmana gerekli yanıt verilecektir.

İttifak'ın gelecekteki rolünü belirleyen Yeni Stratejik Konsept Avrupa'nın güvenlik ortamındaki değişikliğe bağlı olarak istikrarsızlık ve gerginliklerin doğurabileceği potansiyel riskler gözönünde bulundurularak geliştirilmiştir. Bu yeni stratejik anlayışa göre NATO'nun esas görevi olan "üye ülkelerin güvenliğinin ve toprak bütünlüğünün güvence altına alınması" geçerliliğini korumaktadır; NATO İttifakı'nın güvenlik işlevinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Ancak yeni stratejik ortamda NATO'nun istikrar ve güvenlik konularına yaklaşımı bu yeni konsept ile daha geniş bir çerçeve kazanmıştır. Yeni Stratejik Konsept güvenliğinin, savunma kadar siyasal, ekonomik, sosyal ve çevresel faktörlere de dayalı olduğunu kabul etmektedir. Kuzey Atlantik Andlaşması'nın ikinci ve dördüncü maddeleri doğrultusunda, barışa ve dostluğa dayalı işbirliğinin gerçekleş-

(12) NATO Press Service, Press Communique, 7 Kasım 1991. *The Transformation of an Alliance...*, ss. 17-28.

(13) İ. Turan, *NATO İttifakı'nın Stratejik ve Askeri Sorunları*, ss. 15-39. Ayrıca bkz.: *The North Atlantic Treaty Organization, Facts and Figures*, ss. 217-218.

tırılması için ele geçirilen tarihsel fırsatın değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu anlayışa bağlı olarak İttifak'ın yeni stratejisi birbirini destekleyen, tamamlayan üç unsura dayandırılmıştır: **diyalog, işbirliği ve ortak savunma yeteneğinin korunması**⁽¹⁴⁾. Bu unsurlardan her biri Avrupa güvenliğini etkileyebilecek krizleri önlemek ve barışçı yollardan çözmek için geliştirilmişlerdir. Bir başka deyişle Yeni Avrupa'da barışın korunması, diyalog ortamının sürdürülmesi, üyeler arasında olduğu kadar Doğu Avrupa ülkeleri ve Bağımsız Devletler Topluluğu ile de ekonomik, sosyal, siyasi konularda işbirliğinin gözetilmesi ve ortak savunma ilkesinin sürdürülmesi esaslarına dayalı olacaktır. Bu yeni strateji ile güdülen amaç Avrupa'da ve Dünya'da istikrar sağlamak için geniş bir güvenlik anlayışı çerçevesinde işbirliği ve diyalogu ön plana çıkartmaktır.

İttifak'ın askerî boyutu bu hedeflere varılabilmesi için önemli bir faktör olarak varlığını korumaktadır. Ancak değişen güvenlik koşulları (klasik tehdidin azalması) gözönünde bulundurularak NATO kuvvetlerinde indirim yapılacaktır. "Tanımlanabilir tehditlerden çok belirlenmemiş riskler, açık ve mevcut bir tehlikenin çok belirsizliklerle başa çıkabilme ihtiyacı, NATO'yu belirli tehdit ve düşmanlarla başa çıkmaya uygun askeri oluşumlardan çok, bir dizi kapsamlı askeri yeteneklerin hazırlığı üzerinde yoğunlaşmaya yöneltmektedir. Askeri kuvvetler Soğuk Savaş dönemlerinden daha küçük olacak, daha aşağı seviyede hazırlık düzeyinde tutulacak,... yüksek hareketlilik ve ateş gücüne sahip olacak ve oluşumlarına birden çok ulus katılacaktır"⁽¹⁵⁾. NATO'nun Yeni Stratejik Konsept doğrultusunda yeniden düzenlenecek askeri kuvvet yapısı üç unsurdan oluşmaktadır: Tepki (reaksiyon) güçleri, ana savunma güçleri ve takviye güçleri. Bu yeni yapı içinde çok-uluslu oluşumlara yer verilmesi NATO'ya dahil ülkelerin savunma kurumlarının milliyetçi etkilerden uzak tutulması gibi siyasi bir amaca da hizmet etmektedir. NATO içinde konvansiyonel güçler azaltılırken, mevcut güçlerin hareket yeteneği, esnekliği arttırılacaktır. Ayrıca nükleer silahlara da son çare olarak başvurulması düşünülebileceğinden bu güçlerde de indirimler planlanmaktadır⁽¹⁶⁾.

(14) Bkz.: NATO Handbook, ss. 66-71; The Transformation of an Alliance, ss. 18-19.

(15) J. J. Holst, "Soğuk Savaşın Sonra Kalıcı Bir Barış Arayışı", NATO Dergisi, No. 3 (1992), s. 10.

(16) The Transformation of An Alliance, s. 19. İttifak'ın askeri boyutundaki değişimler için bkz.: G. L. Schulte, "NATO's Nuclear Forces in a Changing World", NATO Review, No. 1, Feb.'93. ss. 17-23; V. Eide, "Değişen İttifak'ın Askeri Boyutu", NATO Dergisi, No. 3, 1992, ss. 20-26; D. Greenwood, "NATO Savunmalarını Yeniden Düzenleme", NATO Dergisi, No. 4, 1990, ss. 8-13.

Bu yeni strateji ile NATO'nun esas görevi olan üyelerinin güvenliğinin ve toprak bütünlüğünün savunulması işlevinin yanı sıra ve eski stratejilere göre daha ağırlıklı olarak "kriz yönetimi" ve "barışın korunması operasyonlarına katılma" önem kazanmaktadır. Eski NATO stratejileri ile karşılaştırılırsa şu noktalar göze çarpmaktadır:

- "...Savunmaya verilen önemin yerini, çatışmaları önleme ve kriz yönetimi almıştır.
- Sorumluluk bölgesinin (Avrupa Müttefik Komutanlığı) her yönden savunulması anlayışı bölgesel krizlere müdahale şekline dönüşmüştür.
- Önceki geliştirilen konsept ... yerini reaksiyon kuvvetleri ve barışı koruma konseptine bırakmıştır"⁽¹⁷⁾.

Bir başka deyişle NATO kuvvetleri barışın korunması faaliyetlerine ve bölgesel krizlere müdahale görevlerine hazır duruma getirilmektedir. NATO'nun entegre askerî yapısı içinde gelecekte çokuluslu güçlerin önemli roller yüklenmesi beklenmektedir.

NATO'nun yeni stratejisinin oluşumunda belirleyici olan Avrupa'da oluşan yeni güvenlik ortamıdır. Bu ortamın ana özellikleri olarak şunlar sayılabilir: Doğu-Batı karşıtlığının ortadan kalkmasıyla klasik tehditin azalması, karşılıklı güvenin artması ve ortak demokratik değerlerin benimsenmesi. İşte bu umut verici ortam içinde NATO'nun savunma harcamalarını olabildiğince azaltması ve üyelerinin ortak savunması dışında uluslararası barışın korunmasına "krizlere müdahale etme" ve "çokuluslu barış güçlerine katılma" gibi yeni perspektifler dahilinde katkıda bulunması gündeme gelebilmiştir.

3- NATO'nun Yeni Stratejisinin Benimsenmesinden Sonraki Etkinlikleri

Roma Bildirisi içinde bir öneri olarak yer alan Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi'nin, Roma Zirvesi'nin ardından 20 Aralık 1991'de kurulması Yeni Strateji'nin kabulünden sonraki en önemli gelişmedir. Onaltı NATO üyesinin yansırıra altı Orta ve Doğu Avrupa ülkesi ve üç Baltık Cumhuriyeti'nin katılımıyla kurulan KAIK'in amacı üyeler arasında kurumsal bağları güçlendirmek ve güvenlik alanında işbirliğini yoğunlaştırmaktır. S.S.C.B.'nin dağılması üzerine yeni ortaya

(17) NATO ve NATO'yu Etkileyen Uluslararası Kuruluşlar, s. 14.

çıkan Cumhuriyetler de 1992 Mart'ında örgüte üye olmuşlardır. Gürcistan Nisan, Arnavutluk da Haziran 1992'de örgüte katılmışlardır. Yeni Strateji'nin önemli unsurları arasında bulunan diyalog ve işbirliğini geliştirmeye boyutlarında KAİK önemli bir adım olarak değerlendirilmelidir. "KAİK, Soğuk Savaş'ın karşılığını, hem fiziksel, hem de zihinsel kalıntıları yok etmek için bir çerçeve oluşturmaktadır. KAİK, işbirliği, karşılıklı anlayış, itidal, açıklık ve sorumlulukların paylaşılmasına dayalı bir ortak olarak kabul gören yeni bir güvenlik kültürüne yol açacak bir süreci oluşturmaktadır"⁽¹⁸⁾.

İkinci bir önemli gelişme de Kuzey Atlantik Konseyi'nin 1992 Haziran'ında Oslo'da yaptığı toplantıda İttifak'ın alan-dışı operasyon tabusunun yıkılmasıdır. NATO'nun gerektiğinde AGİK otoritesi altında alan-dışı bölgelerde barışın korunması operasyonlarına katılabileceği kabul edilmiştir. Aynı yılın Aralık ayında Brüksel'de yapılan NATO toplantısında da örgütün alan-dışına taşarak barış gücü misyonlarında rol alması gereği üzerinde durulmuştur. "İç içe geçmiş kurumlar sistemi" anlayışı içinde uluslararası kriz ve çatışmaların önlenmesi ya da yönetiminde Birleşmiş Milletler veya AGİK şemsiyesi altında ya da her ikisinin ortak liderliğinde NATO güçlerinden yararlanılması, NATO'nun baş güçlerine katkıda bulunması İttifak tarafından benimsenmiştir⁽¹⁹⁾. NATO'nun Birleşmiş Milletler otoritesi altında Bosna-Hersek hava sahasını (uçuşa kapalı bölgeyi) denetlemesi işte bu yaklaşımın somut bir örneğidir.

Oslo toplantısıyla aynı tarihlerde (19 Haziran 1992'de) Batı Avrupa Birliği'nin Bonn'da açıkladığı Petersberg Deklarasyonu örgütün (BAB'ın) barışın korunması faaliyetlerine askeri boyutlarda destek vererek katılacağını belgeliyordu⁽²⁰⁾. "İç içe geçmiş kurumlar" ilkesinin bir uzantısı olarak NATO ve BAB'ın Avrupa'da barış ve güvenliği sağlama amacıyla işbirliği anlayışı içinde birlikte hareket etmelerine somut bir örnek olarak şu ortak eylem gösterilebilir: Sırbistan ve Karadağ'a yönelik Birleşmiş Milletler kararlarının uygulanmasında Adriya-

(18) J. J. Holst, *op. cit.*, s. 12.

(19) J. J. Hoist'a göre, "Ashında NATO, her olaya göre değerlendirme temelinde ve kendi prosedürlerine uygun biçimde, İttifak'ın kaynaklarını ve uzmanlığını AGİK'in emrine verme de dahil, AGİK'in sorumluluğu altında yürütülecek barışın korunması operasyonlarını desteklemeye hazır olduğunu açıkladı. Devletler böyle durumlarda askeri bir birlik sağlamak durumundadır, ama NATO bir eğitim ve koordinasyon merkezi olarak görev yapacaktır... Ancak vurgulanmalıdır ki, NATO barış gücü operasyonlarını başlatmak yerine, bu operasyonlara, AGİK ya da BM tarafından kararlaştırılıp başlatıldıklarında destek sağlayacaktır". J. J. Holst, *op. cit.*, s. 11. Ayrıca bkz.: J. Shea, "NATO's Role in Peacekeeping", ss. 22-23.

(20) BAB, Bakanlar Konseyi, *Petersberg Deklarasyonu*, Bonn, 19 Haziran 1992.

tik'te NATO Akdeniz ve Atlantik Daimi Deniz Gücü'ne bağlı gemilerle, BAB'a bağlı ülke gemilerinden oluşan bir deniz görev kuvveti, yakın bir işbirliğine girmişlerdir⁽²¹⁾.

Bu bağlamda NATO'nun Maastricht Zirvesi'nin ardından yer alan Savunma Planlama Komitesi toplantısında "BAB'ın Avrupa Birliği'nin savunma örgütü olarak geliştirileceği" yolundaki Maastricht kararını hoş karşıladığı belirtilmiş ve BAB'ın İttifak'ın Avrupa direğiim güçlendireceği savunulmuştur⁽²²⁾. NATO, Roma Bildirisi'nde de belirtildiği gibi Avrupa Topluluğu ve BAB'ın geliştirdiği Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği ile kendi bünyesindeki dönüşüm çabalarını birbirlerini dışlayan gelişmeler olarak değil, birbirlerini tamamlayan gelişmeler olarak algılamaktadır⁽²³⁾.

NATO'nun uluslararası bağışın korunmasında "iç içe geçmiş kurumlar sistemi" kavramını geliştirirken öngördüğü sistem çok-taraflı bir güvenlik işbirliği mekanizmasıdır. Bu mekanizma içinde BM, NATO, AGİK ve BAB gibi örgütler yeni güvenlik sisteminin yapıtaşlarıdır; her birinin değişik boyutlarda diğerlerine göre mukayeseli üstünlüğü, farklı birikim ve deneyimleri vardır. Örneğin NATO'nun entegre askeri yapısı ve geniş ölçekli operasyonları uygulamada diğer örgütler ve BM Barış Güçlerine göre üstünlüğü bulunmaktadır. NATO Siyaset Planlama Bölümü'nde görevli Dr. Jamie Shea'nın belirttiği gibi "hangi örgütlerin işbirliğinden, hangi örgütlerin liderliğinden, ne ölçüde yararlanılacağı" uluslararası sorunun niteliğine ve gereklerine göre değişebilir⁽²⁴⁾. Önemli olan, işbirliği mekanizması içinde hangi örgütlerin yetki veren, hangilerinin uygulamacı olarak daha etkili olabileceğine ilişkin doğru kararlara varabilmektir. Bu noktada geleceğin güvenlik mekanizmaları içinde özellikle Avrupa'da NATO ve BAB'a uygulayıcılık, Birleşmiş Milletler ve AGİK'e ise daha çok liderlik rolü düşeceğine benzemektedir.

(21) NATO ve NATO'yu Etkileyen Uluslararası Kuruluşlar, s. 20.

(22) NATO Press Release, Final Communiqué, NATO Nuclear Planning Group, 13 Aralık 1991. Bu konuda geniş bir yorum için bkz.: B. van den Bos, *Can Atlanticsın Survive?* ss. 15-20.

(23) Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Jacomet "Geleceğin Güvenliğinin İnşasında BAB'ın Rolü". *İktisat Dergisi*, No. 332 (Kasım 1992), ss. 45-48. Ayrıca NATO ve BAB ilişkisi için bkz.: A. Cahen, *The Western European Union and NATO*, ss. 57-65.

(24) J. Shea, *op. cit.*, s. 23.

KAYNAKÇA

- Betts, R. K., "NATO's Mid-Life Crisis", *Foreign Affairs*, C: 68 (Bahar 1989), No: 2, ss. 37-52.
- Cahen, A., *The Western European Union and NATO*. London: Brassey's Ltd., 1989.
- Eide, V., "Değişen İttifak'ın Askeri Boyutu", *NATO Dergisi*, No: 3 (1992), ss. 20-26.
- Flynn, G. ve D. J. Scheffer, "Limited Collective Security", *Foreign Policy*, Sonbahar 1990, No. 80, ss. 77-101.
- Greenwood, D., "NATO Savunmalarını Yeniden Düzenleme", *NATO Dergisi*, No: 4 (1990), ss. 8-13.
- Güneydoğu Avrupa Müttelik Kara Kuvvetleri Komutanlığı, *NATO ve NATO'yu Etkileyen Uluslararası Kuruluşlar*, İzmir, 1993.
- Helman, G.B. ve S.R. Ratner, "Saving Failed States", *Foreign Policy*, Kış'92-'93, No. 89, s. 3-20.
- Hoist, J. J., "Soğuk Savaşın Sonra Kalıcı Bir Barış Arayışı", *NATO Dergisi*, No: 3 (1992), ss. 9-14.
- Jacomet, A., "Geleceğin Güvenliğinin İnşasında Batı Avrupa Birliği'nin Rolü" (Çev.: A. Yavuz), *İktisat Dergisi*, No: 332 (Kasım 1992), ss. 45-48.
- Lippmann, W., "The Cold War", *Foreign Affairs*, C: 65 (Bahar 1987), No: 4, ss. 869-885.
- Mandelbaum, M. "Ending the Cold War", *Foreign Affairs*, C: 68 (Bahar 1989), No. 2, ss. 16-36.
- NATO Office of Information and Press, *NATO Handbook*, Brüksel, 1992.
- NATO Office of Information and Press, *The Transformation of an Alliance*, Brüksel, 1991.
- NATO Office of Information and Press, *Press Communiqué*, 7 Kasım 1991.
- NATO Office of Information and Press, *Press Release, Final Communiqué (NATO Nuclear Planning Group)*, 13 Aralık 1991.
- NATO Office of Information and Press, *The North Atlantic Treaty Organization, Facts and Figures*, Brüksel, 1989.
- Rostow, W. W., "On Ending the Cold War", *Foreign Affairs*, C: 65 (Bahar 1987), No. 4, ss. 831-852.
- Schulte, G. L., "NATO's Nuclear Forces in a Changing World", *NATO Review*, No. 1, (Feb. 93), ss. 17-23.
- Shea, J. "NATO's Role in Peacekeeping", *Jason Magazine*, No: 6, (Dec. 1992), ss. 21-23.
- Turan, İ., *NATO İttifakı'nın Stratejik ve Siyasi Sorunları*, İstanbul: Çağlayan Basımevi, 1971.
- van den Bos, B., *Can Atlanticism Survive?*, The Hague: H.V.H. Drukkers, 1992.
- Wegener, H., "Değişen İttifak", *NATO Dergisi*, No. 3 (1990), ss. 1-9.
- Wörner, M., "Yeni Dönemde Atlantik İttifakı", *NATO Dergisi*, No. 1 (1991), ss. 3-11.

* * *

Batı Avrupa Birliği, Bakanlar Konseyi, *Petersberg Deklarasyonu*, Bonn, 19 Haziran 1992.
Belgeler, *NATO Dergisi*, No. 2 (1991), ss. 27-32.